

Stasys Girdzijauskas

Pabaigos pradžia

Logisto samprotavimai permanentinės krizės tema

Ne taip seniai dalis ekonomistų manė, jog krizes galima pašalinti, o ekonominė raida gali būti tolygi. Jų įkvėptas 1960-aisiais JAV prezidentas L. Johnsonas pareiškė, jog naujoji strategija Amerikai leidžia išvengti pasikartojančių ekonominių nuosmukių, o cikliški gaisrai gesinami dar jiems neprasidėjus. Deja, realybė buvo ir tebėra kitokia. Šiandien cikline rinkos ekonomikos raida jau niekas neabejoja. Negana to – nemaža dalis ekonomikos ekspertų krizes laiko Dievo rykšte, antgamtinio, nuo žmogaus valios nepriklausančiu reiškiniu. Net ir mūsų šalies politikai, prasidėjus krizei, skėsčiojo rankomis nežinodami, ką daryti, nes, anot jų, „ekonomikos vadovėliai neveikia“. Bet ar tikrai taip?

Kaip pastebi Prinstono universiteto profesorius Haroldas Jamesas, Londono ekonomikos mokyklos naujojo pastato atidarymo ceremonijoje 2008 m. Anglijos karalienė Elžbieta klausė, kodėl niekas nenumatė dabartinės krizės, mat jos išvakarėse didieji finansininkai kaip susitarę viską neigė. Nors, tiesą pasakius, neigė ne visi. Lietuvos banko Ekonomikos departamento direktorius ir kelių aukštųjų mokyklų dėstytojas dr. Raimondas Kuodis pirmasis dar 2004 m. vasarį mokslškai argumentuotai įspėjo apie Lietuvoje besiantinantį nekilnojamojo turto rinkos burbulą. Deja, pati burbulo samprata tada dar buvo miglota. Didier Sornette'as – Šveicarijos federalinio technologijų instituto profesorius, ekonofizikas, daugiau nei penkiolika metų tyrinėjantis pokyčius finansų rinkose – tais pat 2004-aisiais perspėjo, kad po poros metų JAV nekilnojamojo turto rinkoje įvyks rimtas sukrėtimas. Bet ir juo niekas nepatikėjo – profesorius Sornette'as daugelio ekonomistų buvo aršiai puolamas, o apie burbulų sprogimo tyrimus ekonomistai nenorėjo net girdėti. O Niujorko universiteto profesorius Nourielis Roubini tiesiog sekėsi. Jis 2005 m. įspėjo, kad nekilnojamojo turto kainos JAV yra išpuštos, ir prognozavo, kad nekilnojamojo turto burbulo sprogdymas greitai paskandins ekonomiką. 2006 m. rugsėjį Roubini perspėjo Tarptautinį valiutos fondą, kad JAV namų rinka neišvengiamai žlugs, vartotojų lūkesčiai bus labai nuvilti ir galiausiai ateis ekonomikos recesija. Jis taip pat numatė, jog dėl to sutriks globali finansų sistema. Tarptautinio valiutos fondo ekonomistas P. Lounganis pavadino Roubini pranašu. Ekonomistas buvo prilygintas Graikų mitologinei būtybei Kasandrai, turėjusiai blogio pranašės įvaizdį. Šiuo metu profesorius Roubini yra vienas populiariausių ir žinomiausių dabarties ekonomistų, geidžiamas ekonomikos laidų diskusijų krizės tema dalyvis.

Ir „pranašus“, ir „balsus tyruose“ būtų galima vardinti ir toliau. Kai kurie jų dabar gerai žinomi, nors rinkos pakilimo metu krizių pranašautojus mažai kas pastebėdavo; dauguma ekonomikos ekspertų nenorėjo girdėti kritiškų balsų. Jie gerai žinojo, kad

blogos naujienos gali pražudyti ir niekuo dėtas rinkas. Tačiau ir tie, kurie teisingai numatė artėjančią krizę, niekaip negalėjo ir negali nurodyti tikrųjų krizės priežasčių. Jie, kaip tie mėgėjai sinoptikai, pamatę artėjančią debesį, įspėja tautą apie liūtį ar net audrą, bet niekaip nesugeba paaiškinti, iš kur ir kaip tas debesis atsiranda. Apie kitus, gal dar svarbesnius, pranašautojus pakalbėsime vėliau, nes pirma būtina aptarti vieną, kaip vėliau matysime, mūsų nagrinėjamai temai labai svarbų fizinį reiškinį – prisotinimą.

Šis terminas paprastai reiškia pilnumą, užpildymą iki ribos, visišką pripildymą, sotį. Tokia samprata gamtos moksluose ir technologijų srityje yra labai paplitusi. Žinoma daugybė prisotinimo reikšmių. Jos dažniausiai siejamos su tirpalais, tačiau nebūtinai. Štai kad ir prisotinimo simbolis – rasos taškas. Tai būseną, kai atmosferos drėgnumas pasiekia 100 % ir oras negali absorbuoti daugiau drėgmės. Medicinoje, deguonies terapijoje, praktikuojamas kraujo prisotinimas deguonies. Fizikoje plačiai paplitęs medžiagų magnetinis prisotinimas. Biologijoje – populiacijos arealo talpumas ir su juo sietinas arealo prisotinimas.

Ekonomikoje kapitalas, abstrakčiai vertinant, irgi yra populiacija. Tad mes ir bandome išsiaiškinti, ar kapitalo „tirpumas“ rinkoje yra begalinis ar ribotas. O ir rinkos, kitaip tariant, tie „tirpikliai“ taip pat ne visi vienodi – mat vienose rinkose kapitalo „ištirpsta“ ribotas kiekis, o kitose yra begalinis. Tad pravartu detaliau patyrinėti ir rinkos sampratą.

Uždaros ir atviros rinkos

Rinka – mainų sfera, kurioje vyksta pirkimo ir pardavimo procesas. Tai reiškia, kad rinkoje (neskaitant įvairių tarpininkų) veikia du dalyviai: pardavėjas ir pirkėjas. Rinkos talpa gali būti suprantama kaip kapitalo kiekis, kuris galėtų būti efektyviai panaudotas investicinėje aplinkoje. Pavyzdžiui, verslininkas nedideliame mieste ruošiasi įsteigti paslaugų įmonę, tarkime, kirpyklą. Akivaizdu, kad investicijos dydis priklausys nuo šios paslaugos rinkos talpos, tai yra nuo klientų skaičiaus. Be abejonės, jis bus ribotas, todėl rinką galima laikyti uždara, tačiau tik iš dalies, nes klientai gali migruoti, atvažiuoti iš kitų vietovių arba vietiniai gali išvažiuoti ieškoti paslaugų kitur. Vadinasi, rinkos gali būti uždaros ir atviros, pusiau uždaros (tokių rinkų yra daugiausia), bet, gaminant ir parduodant vis daugiau tos pačios rūšies prekių ar paslaugų, rinka po truputį vis dėlto užsipildo ir tampa prisotinta. Galime prieiti prie išvados, kad visos rinkos turi savąją talpą. Tik tuo atveju, jei rinka yra begalinė, ji negali būti prisotinta, nes ir jos talpa yra begalinė. Kad būtų visiškai akivaizdu, rinkos talpą galėtume palyginti su rezervuaru, pripildomu tam tikros substancijos (pavyzdžiui, dujų ar skysčio). Visi žinome, kad esama atvirų ir uždarų (sandarių) rezervuarų. Investicijas į tokias rinkas galėtume palyginti su tų rezervuarų pripildymu tos substancijos. Atviri rezervuarai prilygtų atvirai rinkai. Jie būtų užpildomi nedideliu slėgiu pilant skystį į jį. Skysčio perteklius nutekėtų į kitus rezervuarus arba tiesiog laukan. Tai atitiktų investicijų perėjimą į kitas rinkas ar net nuostolingą investavimą. Uždarą ar pusiau uždarą rinką atstotų sandarus (uždaras) rezervuaras. Į jį

skystis būtų pilamas iš pradžių nedideliu, vėliau vis didėjančiu spaudimu (dėl viduje nuolat augančio slėgio). Čia skysčio pylimo slėgis sąlygiškai būtų prilyginamas investicijos gražos normai. Investuotas kapitalas didžiausio rinkos užpildymo atveju gali viršyti maksimalią rinkos talpą. Tačiau tektų įsivaizduoti, kad sandarusis rezervuaras yra elastingas ir perpildymo atveju šiek tiek prasiplečia.

Pateikti pavyzdžiai perša išvadą, kad prisotinimas, kurį galima stebėti daugelyje sričių, tokių kaip medicina, biologija, chemija, fizika, technologijos ir kitur, egzistuoja ir socialinėje sferoje, daro įtaką ekonominiams procesams. Tokių užuominų vis dažniau pasitaiko pasaulinėje literatūroje. Deja, jie apima tik išorinę, paviršutinę reikalo pusę. Beje, Lietuvoje 2002–2006 m. atlikti tyrimai pralenkė lūkesčius – paaiškėjo, kad prisotinimas finansų sferoje ne tik egzistuoja, bet iškyla paradoksaliu būdu ir dėl to yra vienas svarbiausių veiksnių, sukeliančių ekonominius kataklizmus. Apmaudu, kad nei tie ekspertai, kurie numatė dabartinę krizę, nei tie, kurie jos neįžvelgė, į ribotą rinkos talpą ir jos prisotinimą nekreipė jokio dėmesio. O kaip aiškėja, būtent prisotinimas (ir ypač persotinimas) yra rinkos ekonomikos anomalijų priežastis. Net ir modernieji ekonomikos ekspertai, nagrinėjantys statistines ekonominių reiškinių laiko eilutes ir atliekantys tyrimus tikimybiniais metodais, dėl rinkoje veikiančių paradoksų negali nustatyti tikrųjų ciklinės ekonomikos raidos negalių ištakų. Kitaip tariant, neaptikus viruso, vien pagal ligos simptomus neįmanoma išgydyti ligonio. Čia ir prasideda nuolatinės ekonomikos ekspertų nesėkmės. Taip pat ir politikų, įskaitant ir patį G20. „Aklas veda neregį“, – pasakytų tūlas sodietis. Aiškėja, kad šiuolaikinė ekonomikos teorija gali nagrinėti tik procesus, kurie vyksta pradinėje rinkos raidos stadijoje, t. y. kol rinka dar neprisotinta ir kol nepradedą veikti paradoksaliai prisotinimo mechanizmai. Pastarųjų metų ekonomikos situacija reikalauja naujos teorijos, nes klasikinė jau paseno ir tapo bejėgė.

Šiuolaikinės teorijos dažniausiai grindžiamos ekonomikos augimu – neįvertinant augimo ribotumo arba, kitaip tariant, rinkos prisotinimo, todėl jos nepajėgios aptikti dar nežinomų, bet realiai egzistuojančių ekonominių paradoksų, tarsi prieštaraujančių „sveikai ekonominei logikai“. Ši svarbi kliūtis neleidžia suvokti ekonominės raidos ypatumų – krizių ar nuosmukių specifikos ir drauge šalinti ciklinės raidos trikdžių. <...> Vienas tokių trikdžių yra didėjančio pelningumo paradoksas, išryškėjantis tik prisotintose rinkose.

Didėjančio pelningumo įtaką kai kurių rinkos dalyvių veiksams vaizdžiai pateikė T. J. Duningas, cituojamas K. Marxo *Kapitale*: „Kapitalas bijo pelno stokos ar per mažo pelno, kaip gamta bijo tuštumos. Bet esant pakankamam pelnui kapitalas darosi drąsesnis. Garantuokite 10 procentų, ir kapitalas sutinka imtis bet kokio darbo; esant 20 procentų – jis pagyvėja; esant 50 procentų – tiesiog pasirengęs verstis per galvą; esant 100 procentų – jis trypia visus žmogiškus įstatymus; esant 300 procentų – nėra tokio nusikaltimo, kuriam jis nesiryžtų, kad ir žinodamas, jog gresia kartuvės.“ Vadinas, net klasikais įspėjo saugotis burbulų, nors jų pasekmių netyrinėjo ir reikšmės gerai nesuprato.

Didėjančio pelningumo paradoksas

Dar prieš prasidedant pastarajai krizei, nedidelė Lietuvos mokslininkų grupė, tirdama ekonominį prisotinimą logistinės analizės metodu, atskleidė vieną svarbiausių ekonominių prieštaraivimų – didėjančio pelningumo paradoksą. Mąstydami logiškai, nesunkiai galime prieiti prie išvados, kad didėjant rinkos užpildymui kapitalu, t. y. didėjant prisotinimui, kapitalo augimo sąlygos prastėja. Atrodytų, kad tai turėtų neigiamai atsiliepti pelningumui – tolydus mažėjimas, kol pelno visai neliaka. Tačiau modeliai rodo ką kita ir tikrovė patvirtina skaičiavimus. Atidžiau patyrinėję rinkos prisotinimo atvejus, pastebime, kad kiekvieną kartą ekonomikos kaitimas ir burbulo susidarymas yra sąlygotas nesaikingo investavimo ir pasakiško pelno troškimo. Beje, prisotinimo mechanizmas sukurtas gana seniai – tai vertybiniai popieriai, jų ateities sandoriai, leidžiantys sukurti perteklinį likvidumą, azartinės varžytinės aukcionuose (retų prekių atveju) ir pan.

Pastebėti didėjančio pelningumo paradoksą yra paprasčiau nagrinėjant atvirkščią įvykių seką – iš pradžių identifikuojamas galimas ekonominis burbulas, o paskui tyrinėjama, ar jis nėra susijęs su uždara ar iš dalies uždara rinka, ar ta rinka nebuvo prisotinta (ypač dėl vertybinių popierių spekuliacijų). Tokių pavyzdžių yra į valias. Štai kad ir pagarsėjusi XVII a. Olandijos tulpių svogūnėlių manija, kai už vieną svogūnėlį buvo galima nupirkti namą Amsterdame. Bet rinka greitai buvo persotinta prekiaujant biržoje būsimu dar nepasodintų tulpių derliumi. Beje, ir tada didžiama pirkėjų naudojo sandoriams ne nuosavas, o skolintas lėšas. Nors tai ir ne tipiškas to laikotarpio reiškinys (kapitalistiniai santykiai dar nebuvo įsigalėję), jis gerai iliustruoja rinkos prisotinimo padarinius. Ir mūsų laikais panašių istorijų apstu. 2001 m. pabaigoje žlugo septynių didžiausių JAV kompanijų lėšomis įkurta energijos pardavimo korporacija *Enron*. Dar metų pradžioje įmonė klestėjo – užėmė dominuojančią padėtį rinkoje, dirbo stabiliai, jos pajamos neįtikėtinai augo, kilo akcijų kursas. Liepą kompanija paskelbė, jog jos pajamos didesnės nei 50 milijardų dolerių – grėsmės niekas neįtarė. Griūtis prasidėjo po to, kai konkuruojanti kompanija *Dynegy* atsisakė dalyvauti kompanijų susilieimo procese ir jau gruodį buvo pradėta kompanijos bankroto procedūra.

Šiandien, remdamiesi logistine analize, galime teigti, kad *Enron*, būdama monopolininkė ir užėmusi didelę energetinės rinkos dalį, vykdydama ekspansyvią politiką, padedant vertybinių popierių rinkai, „išpūtė“ neeilinį finansinį burbulą. Rinka buvo persotinta, o bandymai ją išplėsti ar bent diversifikuoti, nors kiek sumažinant įtampą, nepavyko. Tai davė impulsą spontaniškam rinkos susitraukimui (iš pradžių gal ir nežymiam) ir dėl to atsiradusiam esminiam akcijų kurso kritimui. 2004 m. gegužės 4 d. Pablo Picasso paveikslas *Berniukas su pypke* Sotheby's aukcione buvo parduotas už 104 mln. JAV dolerių. 2010 m. vasario 3 d. tame pačiame aukcione žmogaus dydžio Alberto Giacometti bronzinė skulptūra *Einantis žmogus I* parduota už 104,3 mln. JAV dolerių. Dar vienas Picasso paveikslas *Apsinuoginusioji biusto ir žaliųjų lapų fone* 2010 m. gegužės 4 d. parduotas už 106 mln. JAV dolerių. Tai toli gražu ne visas meno kūrinių, pasiekusių rekordines kainas, sąrašas. Aukštos

yra ne tik meno kūrinių, bet ir šiaip retų prekių, antikvarinių dirbinių, archeologinių radinių kainos. Kaipgi jos susiformuoja? Juk jos niekaip neatspindi daiktų naudingumo ar realių sąnaudų juos gaminant?

Pagrindinis veiksnys, formuojantis retų prekių kainas, yra ribota, uždara rinka ir didelė paklausa. Vienetinių prekių rinką dažniausiai ir sudaro ta vienintelė prekė. Meno kūrinių autoriai būna mirę, tad „konkurentų“ kūriniui nėra ir atsirasti negali. Dėl to tokios rinkos tampa absoliučiai uždaros. O jeigu pageidaujančių įsigyti retą daiktą yra ne vienas, aukcionas yra tas prekybos būdas, kuris leidžia kainoms pasiekti „deramas“ aukštumas. Štai kad ir minėtoji Giacometti skulptūra. Kitos to paties autoriaus skulptūros gerokai pigesnės. Galima manyti, kad *Einantis žmogus I* tapo ypač populiarius dėl to, kad būtent jo atvaizdas yra ant Šveicarijos 100 frankų banknoto. Šią skulptūrą panoro įsigyti net 10 pirkėjų, o rekordinę kainą aukcione ji pasiekė per 8 minutes. Taigi retų prekių kainas taip pat veikia burbulo efektas, tačiau čia skirtumas toks, kad tokie burbulai nesprogsta, mat jų rinkos yra uždaros ir dėl to stabilios.

Galima daryti išvadą, kad didėjant pelningumui dėl rinkos prisotinimo, didėja ir prekių kaina. Tai didina pasiūlą. Vartojimo paklausa mažėja, tačiau šį mažėjimą kompensuoja paklausa spekuliaciniais tikslais (ypač vertybinių popierių sektoriuje), todėl galiausiai paklausa didėja sparčiau už pasiūlą ir rinka pradeda kaisti. Rinkos kaitimas yra siejamas su ekonomikos pagyvėjimu ir pats savaime yra teigiamas reiškinys. Tačiau kaitimas turi būti valdomas, kad rinka neperkaistų ir burbulas nesprogtų. Dėl to būtina rinkos stebėsena, kad rinkai įkaitus, būtų mažinama paklausa, ribojamas perteklinis likvidumas, reglamentuojama spekuliacinė prekyba. Taigi, *kaitimo* arba *didėjančio pelningumo* paradoksas atsiranda tada, kai kapitalas investuojamas uždaroje ar pusiau uždaroje rinkoje, o didėjant prisotinimui, investicijos pelningumas didėja, išryškėdamas kaip nevaržomas vidinės gražos normos didėjimas.

Greta didėjančio pelningumo paradokso yra ir kitas panašus reiškinys, kylantis dėl tos pačios priežasties – rinkos prisotinimo. Tai kredito spąstų paradoksas. Jį galėtume apibūdinti taip: *jei investuojama uždaroje (riboto talpumo) rinkoje, tuomet skolinto kapitalo (skolos) augimas pralenkia nuosavo kapitalo dydį; be to, augimo greičių skirtumas, iš pradžių buvęs nežymus, po tam tikro periodų skaičiaus staiga ir esmingai išauga*. Vadinasi, jei rinka yra neprisotinta, tuomet ir nuosavas, ir skolintas kapitalas auga identiškai; kitaip yra, jei investicijos rinka riboto talpumo.

Remiantis kredito spąstų paradoksu, galima teigti, kad, didėjant kapitalo prisotinimui, t. y. mažėjant rinkos talpos laisvajam sektoriui, tam tikram bankų klientų procentui skolinto kapitalo dalis investicijų portfelyje išaugs tiek, kad skolos aptarnavimas taps nebepakeliamas. Tai išprovokuoja bankrotų serijas su nepageidaujamomis pasekmėmis ir skolininkui, ir visai ekonomikai. Panašūs procesai vyksta ir su kai kurių valstybių skolomis. Ypač tų valstybių, kurios turi dideles skolas, o BVP susietas su prisotintomis rinkomis.

Rinkos talpos raida ir išraiškos formos

Išsiaiškinus, kad rinkos talpa išreiškiama galimybe tam tikroje aplinkoje (teritorijoje) per tam tikrą laiką parduoti daugiausia prekių ar paslaugų, kyla klausimas, kokie veiksniai lemia tą didžiausią kiekį. Tokie veiksniai galėtų būti: perėjimas į naujas teritorijas (rinkas) su esamais produktais (naujų rinkų užėmimas – globalizacija), naujų produktų kūrimas (inovacijos – naujų, pažangesnių technologijų diegimas esamoje ir naujose teritorijose) ir vartojimo didinimas keliant gyvenimo lygį ir taikant kitą vartojimą skatinančią politiką. Trumpai tariant, rinkos talpai lemiamą įtaką turi šie veiksniai: globalizacija, inovacijos ir gyvenimo (vartojimo) lygis.

Kapitalistinio gamybos būdo raidos pradžioje rinkos talpa buvo begalinė (neribota). Dėl to prisotinimo problema buvo neaktuali. Plečiantis ekonomikai, vis dažniau vieno ar kito produkto rinkos patirdavo prisotinimą ir iš to kylančias problemas.

Lygiagrečiai vyko naujų rinkų paieška, kuri po truputį peraugo į globalizacijos procesą. Bet ir šis reiškinys nėra beribis. Kai viena ar kita rinka tampa globali, prasideda globaliosios rinkos prisotinimas. Tuomet ieškoma kitų būdų rinkai išplėsti. Efektyviausi iš jų – inovacijos. Priklausomai nuo naujovių pobūdžio, gali būti išplečiamos egzistuojančios rinkos arba sukuriamos visiškai naujos. Rinkos talpą tiesiogiai veikia ir vartojimas. Yra daug būdų jį skatinti, tačiau vienas pagrindinių veiksnių – gyvenimo lygio kėlimas. Vartojimo priešingybė yra taupymas. Kai kurių ekonomistų nuomone, jis ir yra pagrindinis ekonomikos plėtros variklis, leidžiantis investuoti į naujus gamybos metodus, spartinti ekonomikos augimą, kelti gyvenimo lygį ir ekonominę gerovę apskritai. Taigi ir taupymas, ir vartojimas yra tos pačios srities kategorijos. Vartojimas gali būti nukreiptas į dabartį ir į ateitį (paklausa iš ateities galėtų būti, pavyzdžiui, namų, automobilių ar kito ilgalaikio turto pirkimas), o taupymas yra atidėtas vartojimas, t. y. vartojimas ateityje, kai tie patys dalykai bus įsigijami tik sutaupius reikiamą sumą.

Perprodukcija atvirose ir uždaroje rinkose

Rinkos sąlygomis gamintojas negali tiksliai apskaičiuoti produkcijos paklausos ateityje. Kai kada susiklosto tokia padėtis, kai gamybos apimtys gana ilgą laiką būna didesnės už paklausą, o naujų rinkų paieška rezultatų neduoda. Tuomet sakome, kad rinkoje yra perprodukcija. Tai tokia gamybos situacija, kai produkcijos pagaminama daugiau, negu jos gali suvartoti asmenys, turintys reikiamą perkamąją galią. Nors dažniausiai (bet ne visada) dėl per didelės pasiūlos kainos krinta, o prekių perviršis gali sutapti su tų pačių prekių trūkumu tam tikrai gyventojų kategorijai. Atskirose gamybos srityse perprodukcija mažina darbo jėgos paklausą, o kartu ir gyventojų grupių perkamąjį pajėgumą. Tai gali daryti neigiamą įtaką ir kitų gamybos sričių produkcijos paklausai. Kad to būtų išvengta, reikia didinti paklausą (tam reikia kelti atitinkamą visuomenės sluoksnių gyvenimo lygį) arba mažinti pasiūlą. Paklausos didinimas susijęs su vartojimo didėjimu, o tai ne visada yra priimtina aplinkos požiūriu, be to, pasiūlos mažinimas smukdo ekonomiką.

Pasiūlą formuoja gamintojas, remdamasis potencialia prekės paklausa ir kaina. Jis pasirenka prekės kiekį, kurį gamins ir siūlys rinkoje. Pasiūlos dėsnis (*law of supply*) teigia, kad kai prekės kaina didėja, esant kitoms vienodoms sąlygoms, pasiūlos kiekis taip pat didėja, o kai kaina mažėja, kiekis irgi mažėja. Tačiau dėl perprodukcijos kainos paprastai krinta.

Kai kada, norint sumažinti produkcijos savikainą, didinama gamybos apimtis. Jei nepavyksta tiek pat padidinti ir paklausos, atsiranda perprodukcija. Perprodukcija žemės ūkyje gali atsirasti dėl neteisingai prognozuoto derlingumo ar pasikeitusių klimato sąlygų. Jei perprodukcija apima kelias gamybos šakas, ji gali sukelti krizę. Priimta manyti, kad perprodukcijos krizė – tai reiškinys, kai keliuose gamybos šakose prekių pagaminama daugiau, negu jų gali suvartoti mokūs klientai.

Vis dėlto reikia pastebėti, kad formuojantis krizei tipinė perprodukcija nėra lemiamas veiksnys. Logistinė analizė rodo, kad svarbiau yra rinkos prisotinimas. Tačiau net prisotinus rinką, perprodukcija neišnyksta, o savitumas tas, kad ji atsiranda atviroje rinkoje, o prisotinimas – uždaroje. Prisotinimo metu kainos sparčiai kyla (formuojasi burbulas), o tipinė perprodukcija kainas numuša. Taip yra todėl, kad pirmuoju atveju veikia didėjančio pelningumo paradoksas, nes rinka uždara ir prisotinta, o antruoju atveju jis neveikia, nes rinka yra atvira. Vėliau, burbului sprogu, vėl išryškėja tipinė perprodukcija. Svarbu dar ir tai, kad tada, kai veikia didėjančio pelningumo paradoksas, procese aktyviai dalyvauja ir vertybinių popierių rinka; per tipinę perprodukciją vertybiniai popieriai dėl nepakankamo pelningumo iš rinkos traukiasi.

Inovaciniai verslo ciklai

Kalbėdami apie verslo ciklus, orientuosimės į naujoves, kurios sukuria didelio efektyvumo gamybos ar vartojimo prekes, garantuoja jų kokybę, atitinkančią arba viršijančią regioninį ar net pasaulinį lygį. Inovacijos būna radiklios (epochinės, pionieriškos, bazinės), kombinacinės (išradimai, nauji techniniai sprendimai) ir modifikuojančios (tobulinančios ar iš dalies pagerinančios gaminio kokybę). Paprastai inovacijos gerina gaminių kokybę, padeda tobulinti ar diegti naują technologinį procesą, pertvarkyti socialines struktūras, tobulinti jų funkcionavimą, reguliuoti rinkos aprėptį (sisteminti atsižvelgiant į jų lokalumą ir strateginę reikšmę). Kai sujungiamos kelių tipų naujovės (greta bazinių atsiranda žemesnio lygio naujovių), susidaro inovacijų grupės ar kompleksai. Antai derinant garo mašinų tobulinimą ir plieno lydymą, susiformavo geležinkelis, kuris savo ruožtu stimuliuo transportą, miestų augimą. Šiuo metu susiliejo ryšio ir kompiuterinės technologijos ir t. t.

Logistinė analizė rodo, kad verslo ciklai ir inovacijos yra glaudžiai susiję per inovacijų sukurtą rinką. Apibendrinant verslo ciklą tyrinėtojo Nikolajaus Kondratjevo (1892–1938) atrastas ilgąsias bangas, galima teigti, kad jos susidaro veikiant inovacijoms, o jų atsiradimo mechanizmas yra toks: atsiranda radikali inovacija (dažniausia inovacijų kompleksas), kuri, būdama išskirtinė, pirma atkreipia investuotojų, o vėliau ir vartotojų dėmesį. Taip susidaro rinka. Jei produktas yra patrauklus („nepatrauklius“ produktus kuriančios inovacijos savaime išnyksta), rinka

sparčiai plečiasi tol, kol pasiekia savo ribas. Susiklosčius ribotai (dažnai sakome – uždarai) rinkai, išryškėja didėjančio pelningumo paradoksas – prasideda kaitimo procesas. Rinka tampa labai patraukli ir per vertybinių popierių rinką yra persotinama. Tokia rinkos būseną yra nestabili ir, jai susitraukus, krinta pelningumas, prasideda krizė. Kai prisotintos kelių inovacijų sukurtos rinkos ir jų burbulai sprogsta vienu metu, krizė būna itin gili. Tuomet sakoma: atėjo „Kondratjevo žiema“ – šį kartą jau penktoji. Susidarius tokiai situacijai, imama sparčiai ieškoti naujų, efektyvesnių inovacijų. Dažniausiai jos jau būna sukurtos per ekonominį pakilimą, bet nepanaudotos, nes klestėjimo periodu nebūna jų poreikio. Krizė išgrynina tokias inovacijas, jas papildo palydinčiomis (trūkstamomis) ir procesas prasideda iš naujo. Tačiau tai kelia pavojų. Dėl globalizacijos rinkos kaskart darosi vis labiau integruotos – vienos išnyksta, kitos atsiranda, tačiau ryškėja jų stambėjimo ir skaičiaus mažėjimo tendencija. Kai kurių produktų rinkos jau ir dabar yra globalios. Jei sprogtų globali rinka, ji gali ir nebeatsigauti... Nieko čia nauja neatradome – panašiai žlugdavo imperijos, pasiekusios aukščiausią raidos stadiją, gal net ištisos civilizacijos.

Planinė ekonomika

ar laisvoji rinka?

Tai ne retorinis klausimas. Liberaliosios rinkos problemos akivaizdžios. Modeliai aiškiai rodo, kad efektyvi ekonomikos plėtotė gali vykti tik „šuoliuojant per bangas“: pakilimas–krizė–pakilimas... Dar didesnė problema, kad tos bangos darosi dažnesnės ir vis labiau komplikotos. Kitaip tariant, liberali rinka yra sprogi ir gali sukelti globalią katastrofą. Gal tai bus dar greitai, bet ta linkme judame gana sparčiai. Gal tinkamiausia išeitis – planinis ūkis? Tačiau jau esame patyrę, kad toks ūkininkavimas primena nuolatinę krizę. Vis dėlto išeitis yra – sukurti valdomą rinką. Tik valdyti reikia ne taip, kaip buvo daroma iki šiol. Ekonomikos pagrindą turi sudaryti rinkos ekonomika, valdant rinkos prisotinimą (rinkos grąžą), neleidžiant jai per daug įkaisti. Fiskalinė politika, kuri paprastai taikoma ekonominio nuosmukio metu, netinka ekonominio pakilimo fazėje, nes rinka jau yra prisotinta. Po krizės, kai susiformuoja nauja rinka, reikia leisti veikti ir net plėtoti liberalią (laisvąją) rinką, vėliau, kai ji prisotina, reikia imtis reguliavimo. Ypatingą dėmesį būtina atkreipti į vertybinius popierius, jų sukuriamą perteklinį atskirų rinkų likvidumą. Taikant naujovišką fiskalinę politiką, verslo ciklai išliktų, tik bangos pailgėtų, o krizės – priešingai – taptų ne tokios grėsmingos ir skaudžios.

Kruopščiai analizuojant bankų veiklą, aiškėja, kad jų vaidmuo „kaitinant ekonomiką“ yra svarbus, bet ne lemiamas. Juos taip pat derėtų atidžiau prižiūrėti ir, esant reikalui, reguliuoti. Ir ne tik jų pinigų srautus, bet ir fondų bei prekių biržų veiklą, subalansuoti fiskalinę politiką ir t. t. Vadinasi, vėl iškyla valstybės vaidmens svarba, bet čia privaloma viena sąlyga: kad vyriausybės galėtų valdyti, jos turi suprasti procesus, vykstančius ekonomikoje. Deja, šiuo metu taip nėra. Vyriausybėms „ekonomikos vadovėliai neveikia“. Suprantama, kai kurie jų paseno, o naujieji kažkodėl neskaitomi.

Ieškant išeities, pirmiausia derėtų pradėti nuo aktylo rinkos stebėjimo (monitoringo). Ir tai reikia daryti visoms pagrindinėms prekėms ir paslaugoms ir visame pasaulyje. Daug kas pasakys, kad tai neįmanoma, per brangu, nesame pasirengę tokiai veiklai. Bet ar krizės pigios? Manoma, kad pastaroji nusinešė apie 50 trilijonų dolerių pasaulio turto. Ir nėra jokių garantijų, kad tai galutiniai nuostoliai. Nepigi yra ir orų prognozavimo sistema. Bet ji egzistuoja, nes apsimoka žinoti orų kaitą, jų keliamas pasekmes. Taip apsimokėtų stebėti ir rinkų prisotinimo lygį ir palaikyti „darbinę rinkų temperatūrą“. Rinkų kaitimas pats savaime nėra blogas reiškinys. Įkaitusios rinkos yra efektyvesnės už neįkaitusias. Blogai tai, kad tokios rinkos ima ir perkaista. Panašią situaciją turime technologijų pasaulyje: įvairūs varikliai ar reaktoriai gerai veikia tik įkaitę iki darbinės temperatūros. Blogai, kai perkaitę jie ima ir sudega.

Kas mūsų laukia

Mėginant atsakyti į šį klausimą, būtina detaliai išanalizuoti padėtį. Mokslininkai, sistemiškai vertindami dabartinę pasaulio situaciją, konstatuoja, kad krizė nėra pasibaigusi, nes nepašalintos svarbiausios jos atsiradimo priežastys. Dauguma rinkų tebėra prisotintos ar beveik prisotintos. Dėl to kiek atsikvėpusios jos vėl ims kaisti. Ir nežinia kuo visa tai baigsis. Naujas dugnas gali pasirodyti besantis daug giliau nei šis. Per pastaruosius metus taikytos antikrizinės priemonės yra laikinos, kosmetinės. Be to, nukreiptos ne ta linkme, ne į rinkų prisotinimo mažinimą. Kad prasidėtų nauja kylanti banga, naujos, radikališios inovacijos privalo sukurti naują – laisvą (tuščią) – rinką. Tada pasaulio ekonomikos ims esmingai augti. Dabar jos augti neturi nei kur, nei iš ko. Gali tik kaisti ir „burbuliuoti“. O epochinių inovacijų kol kas nematyti. Tiesa, kai kurie tyrinėtojai mano, kad naujas pakilimas prasidės įsibėgėjus bio- ir nanotechnologijoms, ir tai, žinoma, teikia šiokios tokios vilties, bet dauguma jų dar tebėra gemalo stadijoje ir gelbėjimo rato mesti dabartinei visuomenei dar nepajėgios. Tai tik lūkesčiai ir spėlionės, o gelbėtis būtina nedelsiant, nes po metų kitų gali būti vėlu. Dabartinės situacijos alternatyva – rinkų prisotinimo reguliavimas. Iš pradžių tikslinga būtų atlikti bent tokio reguliavimo galimybių studijas. Vėliau tektų imtis platesnių darbų – kurti globaliąją stebėsenos (monitoringo) sistemą. Lietuva čia galėtų suvaidinti lyderio vaidmenį. Belineka tik išnaudoti „istorinę galimybę“. Deja, mes pratę nesukubėti ir vertinti tik „istorines klaidas“.

Klasikai ir dabarties ekonomikos mokslo korifėjai

Rinkos prisotinimas apskritai nėra naujiena. Netiesiogiai jis stebimas jau gana seniai. Vienas iš šiuolaikinės ekonomikos teorijos kūrėjų A. Smithas 1776 m. savo veikale *Apie tautų turtingumo prigimtį ir priežastis* taikliai pastebi, kad didžiausi pelnai atsiranda tuomet, kai kompanija ar net visa šalis jau būna ant bankroto slenksčio. Čia jis aprašo didėjančio pelningumo paradokso apraišką, nors pats paradoksas nebuvo žinomas iki pat šių dienų. Jis aptiktas tik pradėjus tirti ekonominį prisotinimą logistinės analizės metodais. Tai, kad prisotinimas iki šiol buvo netiriamas ir dėl to didėjančio pelningumo paradoksas buvo nežinomas (o ir dabar su juo susipažinę

nedaug specialistų), kelia nemažą nusistebėjimą ir kartu skatina abejones ligšiolinio ekonomikos mokslo galimybėmis.

Anglų ekonomistas ir sociologas T. Malthusas 1798 m. paskelbė darbą *Gyventojų skaičiaus dėsnių tyrimas*, padariusį didelę įtaką populiacijų augimo tyrinėjimams. Šiame darbe mokslininkas teigė, kad pasaulio gyventojų populiacija didėja geometrine progresija (eksponentiškai), o maisto kiekis auga tik aritmetine progresija (tiesiškai). Remiantis tokiais modeliais, buvo daroma išvada, jog vieną dieną visi pasaulio gyventojai patirs krizę – pritrūks maisto. Tai trikdė ekonomistus ir demografus. Nesunku suvokti, kad eksponentinis Malthuso modelis turi esminį trūkumą: neįvertina prisotinimo, t. y. nepastebi, kad pastovus augimas (ir dar ilgą laiką) yra neįmanomas. Tiriant uždarų biologinių sistemų kitimą, belgų matematikas, biologas ir demografas P. F. Verhūlstas 1847 m. pasiūlė logistinį populiacijos augimo modelį, įvertinantį biologinės populiacijos arealo prisotinimą. Šis modelis paskatino biologinių populiacijų tyrimus ir sudarė sąlygas sparčiai tolesnei biologijos mokslo raidai. Atrodytų, kad biologų patirtį turėjo nedelsiant perimti ir ekonomistai, juo labiau kad ir biologinės, ir ekonominės populiacijos turi daug bendrų bruožų. Deja, taip neatsitiko, nors tuo laikotarpiu gyveno nemažai įžymių ekonomistų (R. Owenas, J. S. Millas ir kiti), tačiau jie nekreipė dėmesio į kolegų biologų darbus. Vienas tokių buvo ir Karlas Marxas. Ekspertai pripažįsta, kad Marxas *Kapitale* pateikė gana logišką kapitalistinės gamybos modelį. Pažvelgę į jį iš logistinės analizės pozicijų, įsitikinsime, kad jis prisotinimo nevertina, tačiau ekonominį augimą pripažįsta. Jau čia galime įžvelgti prieštaravimą, nes augimo be ribų apskritai nebūna. Nepaisant to, *Kapitale* yra atskleistos esminės kapitalizmo sistemos tendencijos, vidiniai raidos dėsniai. Deja, paaiškinęs tendencijas, raidos jis nesuprato, nes nesugebėjo (o gal nenorėjo) modeliuoti prisotinimo (nors perprodukciją nagrinėjo nuodugniai), neskyrė atvirų rinkų nuo uždarų, nesigilino į prekybos biržose specifiką, neapčiuopė pagrindinio krizes sukeliančio veiksnio – didėjančio pelningumo paradokso. O medžiagos tiems reiškiniams paaiškinti buvo apščiai. 1857 metais prasidėjo pasaulinė ekonominė krizė, amžininkų vadinama mėgstamiausia Marxo krize. Prieš ją visą dešimtmetį vyko intensyvus ekonominis augimas. Didžiosiose ir turtingosiose Vakarų šalyse buvo statomos didelės gamyklos, tiesiami geležinkeliai, plėtojama laivininkystė, stiprėjo bankininkystė. Kitaip tariant, naujosios technologijos (geležinkelis, laivininkystė, metalurgija, naujieji finansiniai instrumentai) sukūrė didelę, tačiau uždarą rinką ir per dešimtmetį ta rinka buvo prisotinta. Taip susiformavo burbulas, o jam sprogo, įvyko krizė – bankrutavo gamyklos, bankai, krito akcijų kursas, smuko gamyba, augo bedarbių. Daugeliui ekonomistų krizės pasirodymas buvo netikėtas ir nesuvokiamas. Marxas pasinaudojo ja ne tiek plėtodamas ekonominę teoriją, kiek kurdamas revoliucinę doktriną. Kita vertus, Marxui pavyko įžvelgti esminę kapitalizmo sistemos tendenciją – neišvengiamą liberaliosios rinkos žlugimą. Nors neomarksistai šią įžvalgą laiko perlenkimu, tačiau logistinė analizė patvirtina principinį laisvosios rinkos nestabilumą ir galimą jos

žlugimą (kad ir tolimoje ateityje ir tik su sąlyga, jei rinka bus laisva ir globali). Dėl to visame pasaulyje stiprėja tendencija liberalią rinką keisti valdoma rinka.

Klasikinė verslo ciklo teorija rėmėsi prielaida, kad, šaliai patekus į ekonominę krizę, ekonomika pati pajėgi įveikti nuosmukį ir grįžti į pusiausvyros būseną be išorinio poveikio, t. y. laisvoji rinka pati skatina gamybos apimčių augimą bei nedarbo mažėjimą ir taip sulygina paklausą bei pasiūlą visose rinkose. Problemas sukelia valstybė – jeigu ji nesikištų, rinka pati viską sutvarkytų, teigė fundamentalieji klasikai. Tačiau klasikų siūlomi krizės įveikimo būdai pasirodė neefektyvūs ir atvedė prie dar gilesnės duobės. Klasikinės politinės ekonomijos pradininkas Adamas Smithas iškėlė idėją apie spontaniškai įsivyraujančią tvarką: „Leiskite žmonėms laisvai bendrauti, garantuokite jų teises į nuosavybę ir laisvę ir tvarka įsivyras be centralizuoto vadovavimo.“ Deja, klasikas buvo teisus tik iš dalies: rinka pati gali „susireguliuoti“, jeigu yra visiškai atvira, neprisotinta. Beje, kapitalizmo užuomazgoje ji tokia dažniausiai ir buvo. Šiuo metu dauguma rinkų jau yra prisotintos (uždaros) ir dėl jau minėtų paradoksų pačios susireguliuoti nepajėgios. Tokias rinkas reikia valdyti, ypač kaitimo fazėje.

Klasikinės teorijos ribotumas paskatino naujų idėjų atsiradimą. Keinsistai kėlė teiginį, kad modernioje ekonomikoje savireguliacijos mechanizmai gali ir neveikti. Nesant išorinio veiksnio, galinčio daryti įtaką ekonominiams procesams, recesija gali užsitęsti gana ilgą laiką. Patirtis įrodė, kad nereguliuojamos rinkos nuolat patiria kritimus ir žlugimus, o griežtas reguliavimas galėtų tai sutrukdyti. Tik nuolatinės vyriausybės pastangos ir didelės valstybės išlaidos gali neleisti recesijai pavirsti depresija. Ši teorija moko, kad rinkos iš prigimties yra ribotos ir dėl to pažangios valstybės jas turi reguliuoti ir gerais, ir blogais laikais. Pagal ją pagrindinė ekonomikos nuosmukių priežastis yra nepakankama visuminė paklausa. Logistinė analizė patvirtina daugelį keinsizmo postulatų, ypač jie svarbūs išvedant ekonomiką iš recesijos, aktyvi fiskalinė politika reikalinga kovojant su dideliu nedarbu. Tačiau logistinė analizė atkreipia dėmesį ir į jos trūkumus – pirminė nuosmukių priežastis yra rinkos persotinimas, o nepakankama paklausa atsiranda vėliau. Dėl to ir fiskalinė politika turi būti orientuota į rinkos talpos didinimą ir kitokį rinkos reguliavimą, ypač jos kaitimo metu. Per ekonominę stagfliciją nieko nedarant gali ištikti katastrofa. Kadangi keinsizmas neįstengė išspręsti visų laikotarpio problemų, susidarė sąlygos iškilti alternatyviai monetarizmo teorijai. Ji teigia, kad pinigų pasiūla lemia gamybos apimtį, kainas, o kartu nedarbo lygį ir kitus pokyčius. Monetarizmas nustato pinigų įtakos ekonomikai principus, o valstybės biudžeto vaidmuo makroekonominiame reguliavime lieka antraeilis. Bet nei keinsizmas, nei monetarizmas negalėjo paaiškinti rinkos perkaitimo esmės, nes į prisotinimą nekreipė dėmesio. Taip didėjančio produktyvumo paradoksas ir liko nepastebėtas. Mat vertinant verslo ciklą priežastis, buvo per daug sureikšminti lūkesčiai ir masinių nuotaikų kaitos įtaka investicijų lygiui. Kaip matėme, krizės įvyksta ne dėl lūkesčių ar nuotaikų kaitos, o dėl rinkos persotinimo. Nors Keynesas ir priartėjo prie problemos esmės, bet jis nesuprato ir nevertino matematinių modelių svarbos. Žymusis ekonomistas teigė, kad ekonomika neprivalo ir negali veikti kaip

niutoninė fizika. Beje, jeigu jis būtų pasinaudojęs anksčiau minėto belgų matematiko ir biologo Verhūlsto beveik šimtmečio senumo patirtimi ir diferencialinę populiacijų augimo lygtį būtų pritaikęs kapitalui (kapitalas – irgi populiacija), tikriausiai klastingasis didėjančio pelningumo paradoksas būtų seniai pastebėtas ir šiandien krizes valdytume daug sėkmingiau.

Praėjusio šimtmečio aštuntą dešimtmetį sparčiai kai kurių šalių ekonomikų raidą pradėjo stabdyti stagfliacija – augant kainoms mažėjo gamybos apimtys. Čia ir išryškėjo keinsizmo ribotumas – ši teorija negalėjo pasiūlyti tinkamų ekonomikos skatinimo priemonių, todėl atsirado galimybė atgimti liberalizmui. Tai padarė Miltonas Friedmanas (1912–2006), pasiūlęs atgaivinti keinsizmui alternatyvų monetarizmą. Dar 1963 m. Friedmanas knygoje *Jungtinių Valstijų monetarinė istorija (1867–1960)* įrodinėjo, kad Didžiąją depresiją sukėlė valdžios nesugebėjimas valdyti pinigų pasiūlos. Vyriausybės pagal Friedmana turėtų apsiriboti vien pinigų pasiūlos reguliavimu, t. y. turėtų garantuoti adekvačią pinigų pasiūlą. Rinkos šalininkai, tokie kaip F. Knightas, J. Vineris, G. Stigleris, vadovaujami Friedmano, būrėsi *Čikagos mokykloje*. Juos palaikė libertariška austrų mokykla (L. Misesas, F. Hayekas, M. Rothbardas). Jie buvo tvirtai įsitikinę, kad rinkos pačios susitvarko ir geriausia išeitis – pašalinams nesikišti, o aktyvi valstybės politika yra problemos dalis, bet ne jos sprendimas. Friedmanas, žinoma, buvo ryškiausias dabartinio liberalizmo skatintojas. Beje, jis iškėlė ir „mokinio krepšelio“ idėją, pasiūlė šauktinių armiją pakeisti profesionalia kariuomene ir daugelį kitų naujovių. Profesionalios armijos sukūrimą galbūt galima būtų sveikinti, tačiau „mokinio krepšelio“ diegimą galima vertinti kaip liberalų bandymą įkišti ranką į valstybės kišenę. Logistinė teorija, analizuodama liberalų ekonominę politiką ir jų siūlomą valstybės nesikišimo į rinkos reikalus praktiką, aptinka daug netobulumų ir net ydų. Pavyzdžiui, jie nemato tikrųjų Didžiosios depresijos priežasčių. Visiškai akivaizdu, kad Didžiajai depresijai, kaip ir daugumai kitų ekonominių nuosmukių, tinka „klasikinis“ modelis – sprogo beatodairiškai išpūstas akcijų kainų burbulas, beje, taip ir turėjo atsitikti prisisotinus uždarai rinkai. Biržų spekuliacijos tokiems prisotinimo ir net persotinimo procesams sudaro visas sąlygas. Amerikoje taip ir atsitiko – iki 1929 m. spalio 24 d. vyravo visuotinis pakilimas. Imigrantai iš viso pasaulio veržėsi į JAV kaip į stebuklų šalį. Žmonės žavėjosi „amerikietiška svajone“ – neribota asmeninė iniciatyva, nuolat augantis pelnas nenumaldomai artino visuotinę gerovę. Darbininkai ir fermeriai dėjo pinigus į bankus, nes šie mokėjo neblogas palūkanas. Sukaupus pinigus bankai pelningai investuodavo. Įsitvirtinęs pasitikėjimas ateitimi daugumai amerikiečių leido gyventi skolon (išskaidant ir išdėstant išmokas už verslą, nuosavą namą ar automobilį daugeliui metų į priekį). Klestinčios šalies gyventojai patikėjo, kad toks gyvenimo būdas yra tobulas ir saugus. Visuotinai buvo platinama „stebuklinga“ formulė: „Masinė gamyba plius reklama, plius pirkimas kreditan garantuoja klestėjimą dabar ir visada.“ Tačiau tai buvo tik priemonė kuo smarkiau išpūsti kainų burbulą ir apdumti neišmanėliams akis. Vietinės rinkos jau buvo prisotintos (mat buvo pernelyg uždaros), o naujų rinkų paieška pavėluota. Ir niekas neskubėjo jomis rūpintis – naujosios rinkos

nebuvo tokios patrauklios. Dėl tokio lengvapėdiško nerūpestingumo ir ekonominio nemokšiskumo perdėm liberalizuota rinka pateko ten, kur ir turėjo būti – gilioje krizės duobėje. Nors krizė subrendo dėl procesų, vykstančių uždarose rinkose, tačiau netruko persimesti (tarsi viduramžių gaisras ar maro virusas) ir į kitas rinkas bei valstybes.

Matyt, tokia jau krizių logika.

Logistinė analizė teigia, kad ciklinė laisvųjų (nereguliuojamų) rinkų plėtotė yra esminis jų bruožas. Natūrali tokių rinkų raida pereina etapus: inovacija–uždaros rinkos susiformavimas–augimas–prisotinimas–persotinimas–sprogimas–krizė. Dėl dažnos perprodukcijos ir prisotinimo verslui tenka ieškoti naujų rinkų. Tai skatina globalizacijos procesą, kurio tikslas – vientisa globali rinka. Jei rinka ir toliau išliktų nereguliuojama, tikėtina, kad tokios rinkos krizė reikštų civilizacijos ciklo pabaigą, o nauja civilizacijos ciklo banga prasidėtų negreit. Šitoks rinkos raidos scenarijus peršą mintį, kad rinka turi būti reguliuojama. Be to, rinkos augimo stadijos pradžioje reguliavimas turi būti minimalus, o rinkai įkaitus iki leistinos ribos – maksimalus. Vis dėlto tokio scenarijaus pamatas yra rinka, o ne planinė ekonomika, nors tikėtina, kad, kai bus įgyta patirties ir pasiekta aukšta rinkos reguliavimo kokybė, bus galima pereiti prie planinio ūkio. Tačiau tai įvyks dar negreitai, gal tik kitą tūkstantmetį. Nors kas čia žino...

Pastaroji ekonominė krizė pademonstravo liberalizmo pažeidžiamumą. Po XIX ir XX amžiais patirtų krizių atgimstančios liberalizmo idėjos pakartotinai susidūrė su naujais iššūkiais. Kad šie iššūkiai būtų įveikti, teks atsisakyti senų ekonominių pažiūrų ir kurti naują, šiuolaikišką ekonominę teoriją. Transformacijos būtinos ir kitame krašte. Ar neteks liberalams ir Keyneso šalininkams vienytis? Jei ir toliau bejėgiškai blaškysimės, laukdami stebuklo ar malonių iš dangaus, pabaiga gali būti ir be ištęstinės pradžios – tiesiog pabaiga arba globali katastrofa.